PHONETIC FEATURES OF THE TATAR LANGUAGE SPOKEN IN DIFFERENT GEOGRAPHIC AREAS

Madina Rashidovna Sattarova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
m-sattarova@mail.ru.

The paper analyzes phonetic phenomena of Tatar speakers residing in different areas. Linguists have been greatly interested in the linguistic features of Turkic languages of speakers residing in different areas. The works of G.Blagova, M.Borodina, N.Garzhieva, A.Dzhuraev, B.Serebrennikov, and F.Yusupov defined the subject and research areas. Although, linguistic features of numerous Turkic peoples spread out across large territories have been thoroughly studied, phonetic phenomena of Tatar speakers, residing in different areas are under-researched. Areal linguistics approach enables to systemize common and different features of Turkic languages and reconstruct a model for each separate language. It also gives new perspectives to dialectal and regional languages studies.

Key words: Tatar language, vowels, linguistic history, Tatar dialectology, dialectological atlas, areal linguistics.

Areal linguistics as studies based on dialectology and linguistic geography [1: 7-25; 2: 19-20] is one of the most advanced, developed and resultative fields in the Tatar language studies, as well as in Turkic studies [3: 28]. The study of territorial distribution of language units enables to analyze peculiarities of separate languages and linguistic units synchronically and diachronically. From historical perspective dialects are viewed as complex and contradictory systems [4: 2]. F.Yusupov was one of the first in Turkic linguistics to analyze Tatar verbs and their usage in different geographic areas. Areal approach in studies of vowels system is also very productive and can give answers to many linguistic and historical questions. In order to explain all the linguistic features of regional languages from Ryazan Oblast to Eastern Siberia, we need to analyze every structural entity of the language system. The Tatar vowels of the Tatar literary language and all of its dialects are the elements of the Tatar national language as a system. Comparative studies of Tatar vowels in literary and dialect versions of the language enable to define their common or distinctive features. One of the parts of the vowel system that differentiates dialects from each other is the use of the phoneme [a]. This phoneme is one of the most important elements of the Tatar dialect model.

The phonetic structure of modern Turkic languages, including Tatar, has been formed for many centuries. Since this process had taken different directions in different languages, the vowels and consonants, as well as the phoneme [a] gained their own peculiarities The phoneme [a] is realized in different allophones in different areas and dialects. It is this phoneme which helps to determine the place of the Tatar language in the general Turkic system. Thus, the range of the phoneme [a] realizations is one of the main features that does not only define the Tatar language, but characterizes other Turkic languages as well and differentiates one dialect from others.

Applying the distribution of allophones and phonetic alternants of the phoneme [a] on the Tatar ethnic map makes it possible to define locations of specific Tatar population and their connections with other nationalities. In some cases, the use of some particular alternants of the [a] can be explained only with historical facts.

The studies in the field are implemented based on the dialectic approach which implies analysis of contemporary phenomena in their development and interconnection; the language units are studied with areal, linguistic and geographic, isoglottic, cartographic, commentary, historical comparative methods. The principles of systematicity and historicism are also implemented.

The complex study of the phoneme [a] is conducted based on comparative method which implies viewing the national language as a system existing in a number of forms which change throughout the language history. Besides, the study broadens linguistic understanding of the Tatar language development.

The allophones and phonetic alternants of the Tatar phoneme [a], including its labialized alternants, have been intensively studied by linguists for a long time. Such scholars as G.Alparov, L.Zhalay, N.Borkhanova, Zh.Kiekbaev, D.Ramazanova, G.Sungatov, F.Yusupov and oth-

ers contributed a lot to the explanation of existence of different phonetic alternants of the phoneme [a] in Tatar dialects. Prof. G.Alparov in his ‘Selected Works’ provides schematic representation of [a] labialization. The scheme was successfully applied by Zh.Kiekbaev in ‘Bashkir phonetics’ where he explains the causes of [a] labialization in the Bashkir language and compares it with the Tatar [a]. According to the scholar, the phoneme [a] in western Bashkir dialects was liabalized under the influence of neighbouring Tatar speakers. L.Zhalay believes the labialization of the phoneme [a] to be an intermediate stage in the a>o shift [5]. V.Bogoroditsky’s explanation of the phenomenon is based on the difference between Russian and Tatar languages. F.Iskhakov sees the causes of labialization in the distribution of the phoneme, its position close guttural [k] and [g] in Tatar and Bashkir [6: 66]. According to B.Serebrennikov and N.Gadzhieva, the Tatar and Bashkir phoneme [a°] is also connected to the historical process of the Chuvash language development, that is the a>o>u shift. The fact that the shift stopped at the ‘o’ stage in the High Chuvash dialect and at the ‘u’ stage in the Low dialect is caused by the division of Bolgar Chuvash people living in the Volga-Kama region after the battle in 1236. Unlike N.Ashmarin, Sh.Marjani does not link the Bolgar and Chuvas peoples. He believes that the Bolgar and Chuvash languages have similar elements due to close tribal habitats and later – national areas of residence [7: 89].

Based on the results of expedition and materials of the Tatar linguistics, there are five different phonetic alternants of the phoneme [a] that define common or distinctive features of dialects and local language varieties.

Being a social phenomenon, the language is connected to the nation’s spiritual and material culture, economy, social conditions, its history and geography.

A highly labialized alternant [o^a]. The territory of its use is relatively small: the Shoshma and Bur River basins, Northern Mamadysh dialect in the Upper Kazan and Myosha, Baltach dialects.

The highly labialized [o^a] alternant is used in the beginning and first syllable of a word and pronounced a lot like the labialized [o]: *о^{a}й ([o^{a}y] – the Moon), мо^{a}л ([mo^{a}l] – stock, cattle], бо^{a}л ([bo^{a}l] – honey), то^{a}л ([to^{a}l] – a hill), о^{a}йо^{a}з ([o^{a}yo^{a}z] – clear), то^{a}лло^{a}рга° ([to^{a}llo^{a}rga°]* – [8: 76]. According to N.Borkhanova, the highly labialized alternant of the phoneme [a], different from [a°] of Archa Yagi in Kazan region, appeared relatively late.

Beside the Udmurt language, in all the languages of the Volga-Kama region (Tatar, Bashkir, Mari, Chuvash) the first syllable phoneme [a] has gone through some changes: it changed into [a°] in Tatar, [o] in the High Chuvash dialect, [u] in the Low Chuvash dialect, [o] in Mari [9]. The most northern dialects of the Chuvash language that distributed alongside the Mari language are particularly prone to o-lization. As it is seen from the isoglosses, the Tatar people that have been living in the areas next to the Mari for a long time are also prone to strong o-lization. L.P.Gruzov explains this peculiarity based on the origin of the Chuvash people: ‘After the demise of the Volga Bulgaria, a part of the people stayed in the area of the suvas tribe, assimilated with native Finno-Ugric tribes and laid a foundation for the Chuvash. The rest of them joined Cuman tribes and became ancestors of Tatar and Bashkir’ [10: 41].

Evidently, the use of a highly labialized alternant of [a] in the Northern group of Archa Tatar dialects and the High dialect of Chuvash comes from the Mari language. Another explanation is that it is the result of the Mari people assimilated into the Bolgar tribes. N.Borkhanova points out that the residents of these areas lived in close connection with the Mari and Udmurts, and almost every village on this territory had families related to representatives of these ethne [8: 79]. The works of A.Khalikov also contain similar information [11: 38]. And the toponyms along the rivers of Ashit, Shoshma and Kazanka serve as a proof. I.Iznosov also emphasized the ethnographic diversity of the people who lived in Mamadysh Uyezd of Kazan Guberniya. The author believed that some villages were founded by the Udmurt or Mari, and as the time went on, they blended with Tatars or even got completely tatarized [12: 77].

Therefore, the highly labialized phoneme [o^a] in the northern parts of Archa Yagi (Northern Baltach, Mamadysh dialect) is explained by the influence of the Mari medium. The Mari language, being a o-lizing language in general [13], had impact on the Tatar language, containing Bolgar components and a characteristic moderately labialized phoneme [a°], and was a driving force of the process of further o-lization of the phoneme [a] in the first syllable.

The highly labialized alternant is also used in Tobolsk and Tevriz varieties of the Tobolsk-Irtysh dialect. In this case, it involves the influence of the Bokharans who migrated to this region [14: 37].

A moderately labialized [a°]. Acoustically and articulatorily this alternant is close to the phoneme [a] in the literary language: it is pronounced in the back of the mouth, it is a low rise and slightly labialized vowel. The distribution isoglosses of the phoneme cover a large territory: Archs Yagi group of dialects, Tau Yagi dialects, the Minzelinsk dialect. Along with other alternants of the phoneme [a], it is found in Ik, Kargaly, Buzuluk, Bashir varieties of Orenburg dialect and some varieties of Siberian Tatars' Tobolsk-Irtysh dialect.

Based on the definition of the [a] phoneme labialization given above, the appearance of the moderately labialized [a°] used in Tatar dialects can be explained by the influence of the Bolgar language: it is a result of communication with Cuman tribes and a>a°>o shift. While the main area where the moderately labialized [a°] is used is within the borders of the ancient Bolgar state by the Volga River, its island-isoglosses in Orenburg and Siberian Tatar dialects are explained by several migration waves of Kazan Tatars to these regions after 1552.

[a], an open alternant characteristic of Mishar dialect, is back row, low rise, non-labialized and is different from *[a]* in Hualin dialect which is more front. In some dialects it is pronounced with slight labialization (Hualin, Mordva-Karatay dialects), although different from the moderately labialized [a°] characteristic of the literary language and the majority varieties of the middle dialect [15: 32].

Caused by massive migrations of Mishars to the Moksha, Tsna river basins in different periods and for different reasons, and being spread across vast territories, this alternant of the phoneme [a] led to the formation of the following isoglosses: the Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Hualin, Starletamak, Sergach, Drozhzhanovsky, Mordva-Karatay, Chistopol, Melekess (Dmitrovgrad), Baikybash (Karaidel), and Sharlik dialects. The dominance of this alternant was caused by numerous migrations of different years and different reasons.

According to L.Makhmutova, ancient Cuman tribes settled by the rivers of Moksha and Tsna before the 9th century. The tribes included the Karaims, Balkars, Kumyks and all the peoples, who followed the Codex Cumanicus, the document written in Cuman in the 16th – 17th centuries and viewed as a national monument [15: 5-6]. There is no doubt that Mishar dialects widely using phonemes [ch] and [ts] were formed during this period in those exact regions. But some linguistic phenomena emerged as a result of migrations and communications with other Turkic and non-Turkic tribes and under the influence of the literary language. It is also evident from a small number of differences between Mishar dialect versions. The ethnographic sources divide the Mishars into four groups: the Oka Mishars, Mishars from the right bank of the Volga River, from the left bank of Volga and the Ural Mishars [16: 16-17].

In order to protect the Russian borders, the Mishars were first sent to the east, later, in the period from the 17th to 19th centuries – to the south and south-east [15: 4]. As a result, the Mishar dialect speakers, that came from different regions of Russia, just like the Kazan Tatars, influenced the language of West Siberian Tatars [17: 12-13].

The distribution of the alternants of the phoneme [a] proves that the people speaking Mishar dialect are ethnically complex. Originated from the ancient Cuman tribes, the formation of this ethnic group involved Hungarian, Burtases, Nogay and Bolgar components. The phoneme [ts] as a distinguishing feature of Mishar dialect came from Hungarian tribes that resided next to the Bolgars along the Volga River and near the Caucasus. During the period of Mongol conquests, this tribe reached and settled in the Upper Sura River, whereas another part of them stayed in the Kadom area. As for the phoneme [ch], it emerged due to the influence of western Cuman tribes living in the Lower Volga region. Thus, the open non-labialized phoneme [a] of Mishar dialects was brought by ancient Cuman tribes. It is a well documented fact proven by historical, ethnographic and archaeological research. F.Iskhakov pointed out four different alternants of the phoneme [a] in Turkic languages: in general Turkic perspective, the phoneme [a] is found in loan words originating from Russian, the labialized [a°] is used in the Tatar and Bashkir languages, the highly labialized [o^a] is characteristic of the Uzbek language, and [a**] characteristic of all other Turkic languages [6: 64]. However, this division does not cover all the peculiarities of the Tatar language. In our opinion, the 'characteristic of all other Turkic language' alternant refers to the open non-labialized [a] of Mishar dialects. When it comes to the areal, though this alternant is distributed on a large territory, it is located quite densely.

[â], a very open, Archa Yagi-Dubyazy type, is acoustically and articularily close to the phoneme [a] in the Nogai and Kazakh languages. In comparison to the alternant used in Mishar dialects it is pronounced much further back in the throat and is not labialized [8: 85]. This alternant of the pho-

neme [a] is characteristic of the Dubyazy, Nokrat Tatars, Bastan, Kasim and Nagabaysky isoglosses.

The emergence of this isogloss in Archa Yagi lands can be explained by historical facts. Historical sources contain a lot of information about the Nogais' settling on the lands of the Kazan Khanate. The ethnonym Nogai originated from the name of the Golden Horde general and de facto ruler Isa Nogai. Although they led a nomadic lifestyle, Nogais had a capital called Saray-Jük located on the lower Ural River. Besides the capital, there were also the cities of Horde-Bazar and Nugai [18: 105].

After the fall of the Golden Horde, Nogais contributed to the formation and consolidation of the Khanates of Astrakhan, Siberia, Kazakh, Crimea and Kazan. In the first half of the 16th century the Kazan khans were known to be guided by the Nogais. In 1506, Kazan Khan Muhammad Amin led his army of 20 thousand Nogais to Nizhny Novgorod. In 1530, during the war a 30-thousand Nogai army entered Kazan and helped its residents and the Mari people to defend it from enemies. In the 20s of the 16th century the capital was attacked by Sahib Garay along with numerous children, landowners and murzas. However, the majority of them were beaten by Kazan residents, and the remaining army of 3 thousand, as well as Safa Giray, managed to escape from the city in 1530. In 1536, Safa Giray of Kazan married the daughter of Nogai Murza Yosif, Söyembikä. In 1537 and 1540, Safa Giray twice led his army consisting of Kazan residents, Crimeans and Nogais to attack Moscow. Safa Giray, who had been previously dethroned, asked the Nogais for help to take over Kazan so that no blood would be shed, stating that most of the Kazan dwellers would accept him. As a reward for their aid, the Khan promised them Tau and Arsk Yagi, and to the elder son of Yosif the title of prince and the income earned through Nogais [19: 184].

In the 14th – 17th centuries Nogais lived along the Ural and Volga rivers. Murzas Ismagil and Urak had been residing near Kazan for a long time. Khan Mirza and his people conquered the lands along the Vyatka River and stayed there. Even after the Khanates of Kazan and Astrakhan were taken over by Russians, the Nogai hordes were still freely residing in the lands between the Volga and Ural rivers. The numerous toponyms, related to the ethnonym Nogai, in the areas of Tatar residence prove that their impact on the history of Tatars was significant. For instance, 'Nogai hill', 'Nogai spring' in village of Achasyr in Zelenodolsky District, 'Nogai well', 'Nogai grave' in the village of Shale in Pestrechinsky District, 'Nogai name', 'Nogai river' in the village of Tuleshka in Sabinsky District, 'Nogai peak', 'Mount Nogai' in the village of Bolshye Berezy in Vysokogorsky District etc. [20: 123].

Having connections with Rus', Kasym Khan was granted Kasimov in 1452, where he started the Khanate of Qasim. Hence, the Nogais remained settled on these territories.

The given alternant of the phoneme [a] is also characteristic of the Nagabay variety of the Tatar language. According to F.Starikov, the origin of the Nagabays goes back to the baptized Nogais and Mishars [21]. However, V.Vitebsky believes that Nagabays are, in fact, Kazan Tatars baptized after the conquest of the Kazan Khanate and sent to the Ufa Guberniya [22]. As one of the groups of baptized Tatars, the Nagabays lived in the fortress of Nagabaysk, Belebeevsky Uyezd of Ufa Guberniya up until the middle of the 19th century. In 1842, they were granted a status of Cossacks and sent to settle to the places of their current residence. Referring to their migration from Archa Yagi, the Nagabays call themselves 'the baptized of the old country' [23: 38]. D.Iskhakov was also able to prove that the tribe comes from Archa Yagi [24: 4]. According to M.Akhmetzyanov, the origin of the Nagabays is connected to the villages of Apaz and Karadugan in Archa Yagi [25: 58-71]. There are also evidences on ethnic connections between the Nagabays and the Nogais.

Though the main role of the Cuman and Bolgar languages in formation of the Tatar language is proved by historical sources, the Nogai language also played its role. The fact is very well exemplified by common phonemes, e.g. an open alternant of the phoneme [a] in Archa Yagi-Dubyazy.

[a] a moderately open,* acoustics and articulation of which is in-between alternants of [a°] and [a]. Along with other alternants of [a], it is mainly used by the Siberian Tatar dialects and varieties of the Tatar language spoken in the Perm and Bashkortostan regions.

Having acquired very open alternants from the Cuman language and some features from the Altay languages, the language of the Siberian Tatars was formed under the influence of the Volga Tatars and Bokharan Uzbeks. Further to the east, the phoneme [a] in the Tatar dialects gets less labialized. As a result, there was formed a transition zone where people used a moderately open alternant of the phoneme. While in Bashkortostan it is a regular tendency of further east-less labialized, in Tatar-

stan (Yelabuga, Naberezhnye Chelny, Zainsk etc. dialects) this alternant is inconsistent. There are grounds to believe that it was brought to the dialects of baptized Tatars by speakers of various other dialects and localisms [23: 24].

The moderately open alternant of the phoneme [a] also spread to the dialect of Perm Tatars. According to D.Iskhakov, the native people living in this area were tatarized. This issue was thoroughly studied by D.Ramazanova in her research of the Perm Tatar dialect. As seen from the described materials, this dialect is slightly different from the middle and Mishar dialects and has common features with the Altay, Shor and Khakas languages [26: 23]. Since these common features appeared on all the levels, it can be assumed that the Perm Tatar dialect was developed with the involvement of ancient eastern Turkic components. These components bring the Perm dialect much closer to the Siberian Tatar and Bashkir language dialects. In this case it might originate from Ostyak / Ishtyak tribes [27; 28: 43]. Thus, the moderately open phoneme [a] draws the Perm Tatar language close to other Turkic languages and is defined as the eastern Turkic component.

The analysis of different alternants of the phoneme [a] in the Tatar national language demonstrated that the tools and methods developed and used in areal linguistics explain the origin and distribution of linguistic phenomena. By defining the alternants of the [a] phoneme we can identify those ethnic components that shaped the Tatar language and the extra-linguistic factors that influence the language development.

As elements of the most stable level of the language, phonemes counterpose different Tatar dialects to each other, but on a general Turkic level, they are units of one language system. Thus, Tatar dialects feature the following characteristics: the Middle dialect uses two alternants of the phoneme [a] (moderately labialized [a°] and the Archa Yagi-Dubyazy (Nogai type) [â]). The Mishar dialect features the open [a] phoneme. The Siberian Tatars mainly use the moderately open [a*] alternant. The highly labialized [o^{a}] is a local phenomenon and stands as a specific element within the frames of the Middle and Tobolsk-Irtysh dialects. This alternant was formed much later, it entered the system of Tatar dialects and contributed to the formation of a separate zone. Whereas in the Siberian dialects of the Tatar language, this alternant created an inconsistent zone with the features of the Uzbek language. Thus, the phoneme [a] and its different alternants can be considered as one of the main specific features characterizing dialects and vernaculars of the Tatar national language.

The moderately labialized [a^{o}] and the open [a], featured in the Tatar language, are the two main alternats of the phoneme and help to identify the place of Tatar among other Turkic languages. Compared to the highly labialized [o^{a}], the moderately labialized [a^{o}] is distributed over a larger area; the element is, first of all, found in dialects spoken in the Middle Volga, Lower Kama, along the Ural River. The Ik, Kargaly and Buzuluk versions of the Orenburg dialect form an inconsistent zone of the moderately labialized [a^{o}]. The wide isoglosses of the open alternant of the phoneme [a] outline borders of the Tatar national language distribution and serve as evidence of Cuman tribes's influence on the formation of Tatar ethnos. The highly labialized [o^{a}] and the Archa Yagi-Dubyazy (Nogai type) [â] alternants are seen as phenomena brought by other Turkic languages that influenced the Tatar national language. These languages include Nogai, Finno-Ugric and Uzbek. As for the moderately open [a] phoneme, it serves as an indicator of distribution of the labialized and non-labialized alternants.

Thus, the Tatar language can be described as a peculiar system of alternants of the phoneme [a] and specific markers of Turkic languages.

References

1. *Borodina M.A.* Razvitie areal'nykh issledovaniy i osnovnye tipy arealov // Vzaimodeystvie lingvisticheskikh arealov. M.: Nauka, 1980. 272 s. (in Russian)
2. *Gadzhieva N.Z.* Problemy tyurkskoy areal'noy lingvistiki. M., 1975. 304 s. (in Russian)
3. *Yusupov F.Yu.* Izuchenie tatarskogo glagola. Kazan': Tat. kn. izdat., 1986. 288 s. (in Russian)
4. *Khisamova F.M.* Tugan tel häm millät yazmyshy // Tatarica. 2014. № 1. B. 23-35. (in Tatar)
5. *Burganova N.B.* Iz istorii formirovaniya foneticheskikh osobennostey tatarskikh govorov Zakazan'ya // Istochnikovedenie i istoriya tyurkskikh yazykov. Kazan', 1978. 151 s. (in Russian)
6. *Serebrennikov B.A.* O nekotorykh priznakakh Volgokamskogo yazykovogo soyuza // Yazykovye kontakty v Bashkirii. Ufa, 1972. S. 7-17. (in Russian)
7. *Gruzov L.P.* Istoricheskaya grammatika mariyskogo yazyka. Yoshkar-Ola, 1960. 212 s. (in Russian)
8. *Khalikov A.Kh.* Proiskhozhdenie tatar Povolzh'ya i Priural'ya. Kazan', 1978. 160 s. (in Russian)
9. *Iznoskov I.A.* Materialy dlya istorii khristianskogo osveshcheniya mordovtsev Kazanskogo kraya. M., 1885. 391 s. (in Russian)
10. *Matveev T.M.* Kratkiy obzor chuvashskikh dialektov (opyt rayonirovaniya) // MChD, I.Cheboksary: Chuvashknigoizdat, 1960. 196 s. (in Russian)

11. *Tumasheva D.G.* Dialekty sibirskikh tatar. Kazan', 1977. 295 s. (in Russian)
12. *Җäläy L.* Tatar teleneŋ tarikhi fonetikasy buencha materiallar. Kazan, 1954. 108 b. (in Tatar)
13. *Iskhakov F.G.* Kharakteristika otdel'nykh glasnykh sovremennykh tyurkskikh yazykov // Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov. Ch I. Fonetika. M. 1955. 336 s. (in Russian)
14. *Märҗąni Sh.* Məstafäd äl-äkhbar fi äkhväli Kazan vä Bolgar.Kazan, 1989. 126 s. (in Tatar)
15. *Makhmutova L.T.* Opyt issledovaniya tyurkskikh dialektov. Misharskiy dialekt tatarskogo yazyka. M.: Nauka, 1978. 272 s. (in Russian)
16. *Orlov A.M.* Meshchera, meshcheryaki, mishare. Kazan', Tat. kn izd-vo, 1992.110 s. (in Russian)
17. *Tumasheva D.G.* Könbatysh Seber tatarlary tele. Grammatik ocherk häm süzlek. Kazan, 1961. 240 b. (in Tatar)
18. *Bulatov A.B.* Nekotorye materialy o nogaysko-tatarskikh svyazyakh v proshlom // Materialy po tatarskoy dialektologii. Kazan', 1974. 252 s. (in Russian)
19. *Peretyatkovich G.* O roli nogayskikh plemen v zhizni Kazanskogo khanstva // Povolzh'e v XV-XVI vekakh. Ocherki iz istorii kraya i ego kolonizatsiya. M., 1877. 338 s. (in Russian)
20. *Garipova F.G.* Tatarstan mikrotoponimnary süzlege. Berenche kitap (Slovar' mikrotoponimov Tatarstana. Kniga pervaya). Kazan', 1992. 147 b. (in Tatar)
21. *Starikov F.M.* Otkuda vzyalis' kazaki. Orenburg, 1884 s. (in Russian)
22. *Vitebskiy V.I.* Skazki, zagadki, pesni nagaybakov Verkhneural'skogo uezda Orenburgskoy guberni // Tr. 4-go arkheologicheskogo s''ezda Rossii. T. II. Kazan', 1851 s. (in Russian)
23. *Bayazitova F.S.* Govory tatar-kryashen v sravnitel'nom osveshchenii. M.: Nauka. 1986. 248 s. (in Russian)
24. *Iskhakov D.M.* Etnograficheskoe razvitie nagaybakov do pervoy chetverti XX v. // Nagaybaki. Kazan', 1995. 145 s. (in Russian)
25. *Akhmetzyanov M.I.* K etnolingvisticheskim protsessam v basseyne r. Ik (po materialam shedzhere) // K formirovaniyu yazyka tatar Povolzh'ya i Priural''ya. Kazan', IYaLI KFAN SSSR, 1985. 127 s. (in Russian)
26. *Ramazanova D.B.* K istorii formirovaniya govorov permskikh tatar. Kazan', 1996. 240 s. (in Russian)
27. Narody Sibiri. M.-L., 1956. 1083 s. (in Russian)
28. *Ishakov D.M.* Iz etnicheskoy istorii tatar vostochnyih rayonov Tatarskoy ASSR do nachala XX veka // K voprosu ob etnicheskoy istorii tatarskogo naroda. Kazan, 1985. S. 36-65. (in Russian)

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ТАРАЛЫШ АРЕАЛЫ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ФОНЕТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мәдинә Рәшит кызы Саттарова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
m-sattarova@mail.ru.

Мәкаләдә төрки телләр арасында үзенчәлекле урын тоткан бай тарихлы татар теленең кайбер фонетик билгеләре халыкның таралыш ареалына нисбәтле анализлана. Тел белемендә төрки халыкларның таралып урнашуына бәйле тел үзенчәлекләре галимнәрдә зур кызыксыну уята. Г.Ф.Благова, М.А.Бородина, Н.З.Гаджиева, А.Б.Джураев, Б.А.Серебренников, Ф.Й.Йосыповларның хезмәтләрендә төрки телләргә бәйле ареаль лингвистика фәненең максат-бурычлары тасвирлану белән бергә, аларның киләчәк үсеш юнәлешләре билгеләнгән. Зур территориядә урнашкан күпсанлы төрки халыкларның тел үзенчәлекләре җентекле тикшерелүгә карамастан, бу тармак бүгенге көндә дә үзенең актуальлеген югалтмый. Төрки халыкларның диалект һәм сөйләшләрен өйрәнү нәтиҗәсендә тупланган фактик һәм теоретик материалларны ареаль лингвистика фәне күзлегеннән анализлау мөһим. Ирешелгән казанышлар төрки телләрнең уртак һәм үзенчәлекле билгеләрен системага салырга, һәрбер мөстәкыйль төрки телнең моделен булдырырга мөмкинлек бирә.

Төп төшенчәләр: татар теле, сузык авазлар, тел тарихы, татар диалектологиясе, диалектологик атлас, ареаль лингвистика.

Ареаль лингвистика тел белеменең диалектология, лингвистик география кебек юнәлешләренә нигезләнеп формалашкан тармакларыннан санала [1: 7-25; 2: 19-20]. Диалектология фәне татар теле белемендә, шулай ук тюркологиядә дә, иң алга киткән, бай

һәм нәтиҗәле эшли торган юнәлешләрнең берсе [3: 28]. Тел берәмлекләренең территориаль таралышын өйрәнү аерым телләрдәге һәм тел берлекләрендәге билгеләрне синхрон һәм диахрон аспектта анализлау мөмкинлеген тудыра. Ареаль лингвистика фәненең метод һәм алымнары диалектларны тарихи сәбәпләргә бәйле катлаулы һәм каршылыклы система буларак өйрәнү юлларын ача [4: 2]. Ф.Йосыпов, беренчеләрдән булып, фигыльләрнең татар сөйләшләрендә кулланылыш үзенчәлекләрен ареаль таралышка бәйләп анализлый. Телнең чагыштырмача тотрыклы ярусларыннан исәпләнгән авазлар системасын да ареаль аспектта өйрәнү тел һәм халык тарихына бәйле күп кенә сорауларга җавап табарга ярдәм итә. Рязань өлкәсеннән алып Көнбатыш Себергә кадәр таралган татар сөйләшләренең һәрберсенә хас тел күренешләренең үзенчәлекләренә аңлатма бирү өчен, тел системасын тәшкил итә торган һәрбер структур элементка анализ бирү сорала. Татар әдәби теленә һәм аның барлык сөйләшләренә хас сузык авазлар татар милли телен система буларак тасвирлауда файдаланыла торган элементларның берсе булып тора. Бербөтен татар милли телен тәшкил итә торган сөйләшләрне һәм әдәби телне сузык авазларга бәйле чагыштырып өйрәнү аларның охшаш яки аермалы билгеләрен ачыкларга мөмкинлек бирә. Татар теленең сузык авазлар системасында сөйләшләрне бер-берсеннән аера торган күренешләрнең берсе – [а] авазы кулланылышы. Әлеге аваз татар диалект теленең моделен төзи торган мөһим бер элемент – хосусый бер система.

Хәзерге төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең дә фонетик төзелеше күп гасырлар дәвамында формалашкан. Әлеге процесс төрки телләрдә төрле юнәлешләрдә бару сәбәпле, тартык һәм сузыкларга, шулай ук [а] авазына да бәйле үзенчәлекләр барлыкка килгән. Татар телендә закончалыклы күренешләрдән исәпләнгән [а] авазының берничә вариантта кулланылышы тел үсешенең тарихын, динамикасын билгеләргә булыша. Әдәби телне һәм күпсанлы сөйләшләрне [а] авазы вариантларына нигезләнеп тикшергәндә, һәр вариантның билгеле бер ареалда, бер яки бердән артык сөйләштә таралыш алганлыгы күзәтелә. Әлеге тел күренешен төрки телләр яссылыгында карау гомумтөрки системада татар теленең урынын ачыкларга ярдәм итә. Шул рәвешле, [а] авазының берничә варианты кулланылуы татар телен генә түгел, ә төрки телләрне характерлый торган төп билгеләрнең берсе булып тора. Ә төрки телләр өчен «мәҗбүри булмаган» вариантлар аерым сөйләшләрне башкаларыннан аера торган дифференциаль билге ролен башкара.

[а] авазының татарларның этник составына бәйле булган вариантлары таралган ареалларны картада тамгалап чыгу халыкның географик таралышын, башка милләт вәкилләре белән бәйләнешләрен, шул аралашуларның нәтиҗәләрен анализларга мөмкинлек бирә. Аерым очракларда теге яки бу вариант кулланылышы тарихи фактлар ярдәмендә генә аңлатыла ала.

Бу өлкәдә фәнни эзләнүләр чынбарлыктагы күренешләрне үсеш-үзгәрештә, үзара бәйләнештә тикшерә торган диалектик метод; тел берәмлекләрен өйрәнүнең ареаль, лингвогеографик, изоглоссалау, картографияләү, шәрехләү, чагыштырма-тарихи методлары ярдәмендә алып барыла. Шулай ук системалылык һәм тарихилык принципларына таяныла.

Татар теленең бер фонетик үзенчәлеге булган [а] авазының төрле вариантларда кулланылуын комплекслы рәвештә ареаль аспектта өйрәнү аларның барлыкка килү сәбәпләрен, үсеш-үзгәрешен ачыклауга нигезләнә. Зур күләмле фактик материалны анализлау нәтиҗәләре татар милли телен система буларак тасвирлауда, ареаль лингвистика фәнен үстерүдә, тел тарихын яктыртуда гамәли һәм теоретик яктан әһәмияткә ия, ягъни алар татар теленең фонетик үзенчәлекләрен, татар теле тарихын өйрәнүгә багышланган махсус курсларның гыйльми ягын тирәнәйтә.

Татар телендәге [а] авазының фонетик вариантлары тел галимнәренең игътибарын күптән җәлеп итеп килгән. [а] авазының иренләшү күренеше тел гыйлемендә җентекле тикшерелгән. Г.Алпаров, Л.Җәләй, Н.Борһанова, Җ.Киекбаев, Д.Рамазанова, Г.Сөнгатов, Ф.Йосыпов һ.б. тарафыннан татар сөйләшләрендә [а] авазының төрлечә әйтелешенә аңлатма бирелгән. Г.Алпаровның «Сайланма хезмәтләре»ндә [а] авазының иренләшүе схемада күрсәтелә. Җ.Киекбаев «Башкорт теле фонетикасы»нда, татар теленнән аермалы буларак, башкорт телендә [а] авазының иренләшү сәбәпләрен шул схемага нигезләнеп аңлата. Аның фикеренчә, башкорт сөйләшләренең көнбатыш өлешендә [а]

авазының иренләшүе күрше татар теле йогынтысында барлыкка килгән. Л.Җәләй [а] фонемасының иренләшүен а>о авазлар күчешендәге бер этап буларак карый [5]. В.Богородицкий тарафыннан бу күренеш татар теленең рус теленнән аермасы төсендә раслана. Ф.Исхаков та татар телендә [а] авазының иренләшүен искәртеп, аны татар, башкорт телләрендә тел арты [к], [г] авазлары белән бәйли [6: 66]. Б.Серебренников һәм Н.Гаджиева фикеренчә, татар һәм башкорт телләрендә [а°] авазы чуваш телендәге тарихи фонетик процесс – а>о>у авазлар күчеше – белән аңлатыла. Чуваш теленең югары диалектында «о» баскычында тукталып, түбән диалектта «у» га үзгәрүе 1236 елдагы яудан соң Идел-Чулман төбәгендә яшәгән болгар-чуваш халкының аерылу-бүленүе белән бәйләп карала. Ш.Мәрҗани, Н.Ашмариннан аермалы буларак, болгар һәм чуваш халкын тәңгәлләштерми. Аның фикеренчә, болгарлар һәм чувашларның телләрендә охшаш элементлар бу халыкларның телләре һәм яшәү ареаллары якынлык белән бәйле [7: 89].

Татар теле белемендә тупланган материаллар, экспедиция нәтиҗәләренә нигезләнеп, [а] авазының сөйләш һәм диалектларның уртак сыйфатын яки аермалыкларын билгели торган биш төрле вариантта кулланылышы ачыкланды. Иҗтимагый күренеш буларак, тел халыкның рухи һәм матди мәдәнияте, икътисади, сәяси шартлары, тарихы һәм таралыш географиясе белән бәйле.

[о^{a}] – нык иренләшкән вариант. Аның кулланыла торган территориясе чагыштырмача зур түгел: Шушма, Бура (Сәрдек) елгалары бассейны, Казан һәм Мишә елгаларының өске агымында урнашкан мамадыш сөйләшенең төньягы, балтач сөйләшләре.

Нык иренләшкән [о^{а}] авазы сүз башы һәм беренче иҗектә киң, иренләшкән [о] авазына бик якын әйтелә: *о^{а}й, мо^{а}л, бо^{а}л, то^{а}л, о^{а}йо^{а}з, то^{а}лло^{а}рга°* [8: 76]. [а] авазының казан арты сөйләшләренә хас [а°] варианты белән чагыштырганда нык иренләшкән варианты, Н.Борһанова фикеренчә, соңрак барлыкка килгән.

Удмурт теленнән кала, Идел-Чулман телләренең барысында да (татар, башкорт, мари, чуваш) сүзләрнең беренче иҗегендәге [а] авазы үзгәреш кичергән: татар телендә [а°], чуваш теленең югары диалектында [о], түбән диалектында [у], мари телендә [о] авазына күчкән [9]. Чуваш теленең мари теле белән янәшә таралган иң төньяк сөйләшләренә аеруча о-лаштыру хас. Изоглоссалардан күренгәнчә, татар халкының дә озак вакытлар мари халкы белән аралашып, янәшә яшәгән территорияләре нык о-лаштыру белән характерлана. Бу үзенчәлекне Л.П.Грузов чуваш халкының килеп чыгышына таянып аңлата: «Идел буе Болгар дәүләте җимерелгәннән соң, халыкның бер өлеше суваз кабиләсе тирәсендә тупланып, җирле фин-угор кабиләләрен ассимиляцияләп, чуваш халкына нигез сала. Ә калган өлеше кыпчак кабиләләре белән катнашып, татар һәм башкорт халыкларының нигезен тәшкил итә» [10: 41].

Күренә ки, татар теленең казан арты сөйләшләре төркеменең төньягында һәм чуваш теленең югары диалектында [а] авазының нык иренләшкән варианты кулланылу – мари теле субстраты, ягъни, болгар кабиләләре тарафыннан ассимиляцияләнгән мари кавемнәре җирле халык теленә йогынты ясаган. Н. Борһанова, казан арты төбәгенең әлеге сөйләшләре таралган урыннарда яшәүчеләрнең озак вакытлар дәвамында мари һәм удмурт халыклары белән тыгыз элемтәдә булуын, шул территориядәге һәр авылда диярлек нәселләре мари яки удмуртларга барып тоташкан гаиләләр барлыгын искәртә [8: 79]. Бу хакта мәгълүматлар А.Халиков хезмәтләрендә дә күзәтелә [11: 38]. Казан артында Ашыт, Шушма, Казан елгалары буендагы күпсанлы топонимнар шуны раслый. И.Износков та Казан губернасының Мамадыш өязендәге халыкларның этнографик яктан «чуар» булуын ассызыклый. Кайбер авылларга удмурт яки марилар нигез салган булып, вакытлар узу белән, алар татарлар белән катнашып яши яки бөтенләй татарлашкан дигән карашта тора автор [12: 77].

Димәк, казан артының төньяк районнарында (балтач, мамадыш сөйләшләренең төньягы) нык о-лашкан [о^{а}] фонемасы мари теле субстраты йогынтысы белән аңлатыла. Мари теле, гомумән, о-лаштыручы тел буларак [13], уртача иренләшкән [а°] фонемасы характерлы булган болгар компонентлы татар теленә тәэсир итеп, беренче иҗектәге [а] авазының о-лашу процессы дәвам итүгә этәргеч булган.

Нык иренләшкән вариант тубыл-иртыш диалектының тубыл, тевриз сөйләшләрендә дә бар. Бу очракта сүз җирле халык сөйләменә бирегә күчеп утырган бохарлылар телендә

булган үзенчәлек кушылу нәтиҗәсе турында бара [14: 37].

Уртача иренләшкән [a°]. Әлеге вариант акустик һәм артикуляцион сыйфаты ягыннан әдәби телдәге [a] авазына якын: арткы рәт, түбән күтәрелешле, иренләшү төсмере белән әйтелә. Урта диалектның күпчелек сөйләшләренә хас булган бу фонетик үзенчәлекнең таралыш изоглоссалары шактый зур территорияне били: казан арты сөйләшләре төркеме, тау ягы сөйләшләре төркеме, минзәлә сөйләше. Ул, [a] авазының башка вариантлары белән беррәттән, Татарстаннан читтә оренбург сөйләшенең ык, каргалы, бузулук, бәшир урынчылыкларында һәм себер татарлары тубыл-иртыш диалектының кайбер урынчылыкларында очрый.

[a] авазының иренләшүе белән бәйле югарыда китерелгән аңлатмага нигезләнеп, уртача иренләшкән [a°] авазының билгеле бер татар сөйләшләрендә кулланылышын болгар теле субстраты йогынтысы һәм a>a°>o авазлар күчешенең кыпчак кабиләләре белән аралашу процессында тәмамланмый калу нәтиҗәсе дип карарга мөмкин. Уртача иренләшкән [a°] авазының күзәтелү үзәге булып элеккеге Идел буе Болгар дәүләте чикләре торса, оренбург, себер татарлары сөйләмендәге аның утрау-изоглоссалары 1552 елдан соң бу төбәккә казан татарларының берничә дулкын булып күчеп утырулары белән аңлатыла.

[a] – ачык, мишәр диалекты вәкилләре сөйләшенә хас вариант. Түбәндәге характеристикага ия: арткы рәт, түбән күтәрелешле, иренләшмәгән. Төрле сөйләшләрдә өлешчә арткырак яки алгырак рәт әйтелешле варианты да очрый, мәсәлән, хвалын сөйләшендә гадәттәгедән арткырак рәт [a] авазы күзәтелә. Кайбер урынчылыкларда ул иренләшү төсмере белән әйтелә (хвалын, мордва-каратай сөйләшләре), ләкин әдәби телгә һәм урта диалектның күпчелек сөйләшләренә хас уртача иренләшкән [a°] авазыннан ерак тора [15: 32].

[a] авазының әлеге варианты, Мокша, Цна елгалары бассейннарында формалашкан мишәрләрнең төрле елларда билгеле бер сәбәпләр аркасында күпләп күчеп утыруы сәбәпле, зур территориядә таралыш алып, түбәндәге изоглоссаларны барлыкка китергән: темников, ләмбрә, кузнецк, хвалын, стәрлетамак, сергач, чүпрәле, мордва-каратай, чистай, мәләкәс, байкыбаш, шарлык сөйләшләре. Бу үзенчәлекнең киң таралышы төрле елларда билгеле сәбәпләр аркасында күчеп утырулар белән бәйле.

Л.Мәхмүтова карашынча, Мокша һәм Цна елгалары буйларына XI гасырга кадәр үк борынгы кыпчак кабиләләре килеп утырган. Аларга хәзерге караим, балкар, кумык һәм Codex Cumanicus, XVI-XVII гасырларда кыпчак телендә язылган истәлекләрне үз ядкяре итеп саный торган барлык халыкларны да кардәш дип санарга мөмкин [15: 5-6]. Бу дәвердә үк шул төбәкләрдә формалашып беткән ч-лаштыручы һәм ц-лаштыручы мишәр сөйләшләре булганлыгы бәхәссез. Ә кайбер тел үзенчәлекләре күчеп утыру, башка төрки һәм төрки булмаган кабиләләр белән аралашу, әдәби тел тәэсирендә соңрак барлыкка килгән. Моны мишәр сөйләшләре арасындагы аермалыкларның чагыштырмача аз булуы да раслый. Этнографик чыганакларда мишәрләр дүрт төркемгә бүлеп карала: Ока буе, Иделнең уң як яры, Иделнең сул як яры, Урал буе [16: 16-17].

Мишәрләр, Рус дәүләте чикләрен саклау максатыннан, башта көнчыгыш, соңрак XVI-XIX гасырлар аралыгында көньяк һәм көньяк-көнчыгыш юнәлешләргә таба күчереп утыртылган [15: 4]. Алга таба Россиянең төрле губерналарыннан килеп урнашкан мишәр сөйләше вәкилләре, казан татарлары кебек үк, көнбатыш себер татарлары сөйләше формалашуга үз йогынтысын ясаган [17: 12-13].

Хезмәттә анализлана торган [a] авазы мишәр диалекты сөйләшләрендә аралашучы халыкның катлаулы этник комплекс булуын исбатлый. Нигезен борынгы кыпчак кабиләләре тәшкил иткән бу этник төркем формалашуда маҗар, бортас, нугай, болгар компонентлары катнашкан. Ц-лаштыручы сөйләш нигезендә Идел буе, Кавказ алды җирләрендә таралып, болгарлар белән янәшә яшәгән маҗар кабиләләре ята. Монгол яулап алулары чорында бу кабилә Сура елгасының өске агымына кадәр менеп урнашкан, ә бер өлеше Кадом тирәләрендә утырган. Ә ч-лаштыру үзенчәлеге халык формалашуда этник яктан Иделнең аскы агымында яшәгән көнбатыш кыпчак кабиләләре катнашу белән бәйле. Шул рәвешле, мишәр диалекты сөйләшләрендәге ачык әйтелешле иренләшмәгән [a] авазы аның нигезендә бу җирләрдә яшәгәнлекләре тарих, этнография, археология фәннәре казанышлары белән расланган борынгы кыпчак кабиләләре булу белән бәйле. Ф.Исхаков төрки телләрдә [a] авазының дүрт төрле вариантта кулланылышын

билгели: гомумтөрки яссылыкта караганда, төрки телләргә рус теленнән кергән берәмлекләрдә очрый торган [а] авазы, татар һәм башкорт телләрендә кулланыла торган иренләшкән [а°], үзбәк теленә хас нык иренләшкән [o^{a}], һәм барлык башка төрки телләргә хас [а**] [6: 64]. Әмма бу бүленеш татар сөйләшләренә хас барлык үзенчәлекләрне яктыртып бетерми. Безнең карашыбызча, «башка барлык төрки телләргә хас» дигән вариантта нәкъ менә мишәр диалекты сөйләшләрендәге ачык әйтелешле иренләшмәгән [а] авазы күз алдында тотыла. Ареаль яктан бу вариант зур территорияне үз эченә алса да, үзенең компактлы урнашуы белән характерлана.

[â] – бик ачык, казан арты-дөбъяз тибы. Акустика һәм артикуляция характеристикалары белән нугай һәм казах телләрендәге [а] авазына якын. Мишәр сөйләшләрендә кулланыла торган вариант белән чагыштырганда күпкә арттарак ясала, иренләшмәгән [8: 85]. [а] авазының бу варианты татар сөйләшләрендә утрау рәвешендә дөбъяз, нократ татарлары, бастан, касыйм һәм нагайбәк изоглоссаларын тәшкил итә.

Казан арты җирләрендә бу изоглоссаның барлыкка килүе халык тарихына бәйле фактлар белән аңлатыла. Тарихи чыганакларда Казан ханлыгы җирләренә нугайларның килеп, шунда яшәп калулары турында мәгълүматлар шактый. Нугай этнонимы Алтын Урда дәүләтенең хәрби юлбашчысы Яссы Нугай исеме белән бәйләп карала. Күчмә тормыш рәвеше алып баруга карамастан, нугайларның Җәек елгасының аскы агымында Сарайчык исемле башкаласы булган. Моннан тыш Урда-базар һәм Нугай кала дигән шәһәрләре булганлыгы да мәгълүм [18: 105].

Алтын Урда таркалганнан соң, нугайлар Әстерхан, Себер, Казах, Кырым, Казан ханлыкларын төзүгә һәм ныгытуга үз өлешен кертә. XVI гасырның беренче яртысында Казан ханнарының нугайларга йөз тотуы билгеле. 1506 елда Казан ханы Мөхәммәд Әмин казанлылар һәм 20 меңлек нугай армиясе белән Түбән Новгородка бара. 1530 елда Казанга 30 меңлек нугай гаскәре килеп, казанлылар һәм чирмешләр белән бергә шәһәрне дошманнардан саклау сугышында катнаша. XVI гасырның 20 елларында башкалага Сәхиб Гәрәй белән күпсанлы оланнар, би һәм морзалар килгән. Әмма аларның күбесе казанлылар тарафыннан юк ителеп, калган 3 меңлек гаскәре белән Сафа Гәрәй 1530 елда качып китә. 1536 елда Казан ханы Сафа Гәрәй нугай морзасы Йосыф кызы Сөембикәне хатынлыкка ала. 1537 һәм 1540 елларда казанлылар, кырымлылар һәм нугайлардан торган гаскәре белән Сафа Гәрәй ике тапкыр Мәскәүгә яу белән бара. Тәхетеннән төшерелгән Сафа Гәрәй, гаскәр килсә, Казанны канкоюсыз алачагын, аны күпләрнең кабул итүен әйтеп, нугайлардан ярдәм сорый. Ярдәмгә түләү буларак, хан аларга тау ягын һәм арча ягын бирергә, ә Йосыф морзаның өлкән улына нугайлар белән бәйле керемнәрне һәм князь титулын вәгъдә итә [19: 184].

XIV-XVII гасырларда нугайлар Җаек һәм Идел елгалары буйларында көн күрә. Исмәгыйль белән Урак морзалар озак вакытлар Казан янәшәсендәге җирләрдә яшәгән. Ә Ханмирза Нократ елгасы буйларын яулап алып, аның халкы шунда утырып калган булырга мөмкин. Казан, Әстерхан ханлыкларын Рус дәүләте басып алганнан сон да, Идел белән Җаек арасында Нугай урдаларының иркен яшәүләре билгеле. Татарлар яши торган җирләрдә нугай этнонимы белән бәйле топнимнарның еш очравы бу халыкның татар халкы тарихында эзсез югалмавын раслый. Мәсәлән, Яшел Үзән районы Ачасыр авылында «нугай тавы», «нугай чишмәсе», Питрәч районы Шәле авылында «ногай коесы», «нугай кабере», Саба районы Тулешкә авылында «нугай атавы», «нугай елгасы», Биектау районы Олы Бәрәзә авылында «нугай очы», «нугай тавы» һ.б. [20: 123].

Касыйм хан рус дәүләте белән бәйләнештә булып, 1452 елда Касыймны бүләккә ала һәм Касыйм ханлыгын төзи. Бу территориядә нугайларның яшәп калуы шул тарихи вакыйгалар белән бәйле.

Татар теленең нагайбәк сөйләшенә дә [а] авазының әлеге варианты хас. Нагайбәкләр килеп чыгышлары белән, Ф.Стариков фикеренчә, чукындырылган нугайларга һәм мишәрләргә барып тоташа [21]. В.Витебский исә нагайбәкләр Казан ханлыгы алынганнан соң чукындырылган һәм Уфа губернасына күчереп утыртылган казан татарлары булырга тиеш дигән караштa тора [22]. Керәшен татарларының бер төркеме булган нагайбәкләр XIX гасыр урталарына кадәр Уфа губернасының Бәләбәй өязендәге Нагайбәк кальгасында яшәгән. 1842 елда алар, казак статусы алып, хәзерге яшәү урынына күчеп утырганнар. Нагайбәкләр үзләрен, Казан артыннан күчерелгәнлекләрен күз алдында

тотып, «иске ил керәшеннәре» дип атый [23: 38]. Бу кавемнең Казан арты, Арча ягыннан килгәнлеген Д.Исхаков та раслый [24: 4]. М.Әхмәтҗанов фикеренчә, нагайбәкләр тарихы Казан артындагы Апаз, Карадуган авыллары белән бәйле [25: 58-71]. Нагайбәкләрнең этник яктан нугайларга барып тоташуын да кире кагып булмый.

Тарихи чыганаклардан күренгәнчә, татар теле формалашуда кыпчак, болгар телләре төп компонент булса да, нугай теле дә катнашып, тел субстраты күренеше буларак, аерым сөйләшләрдә билгеле бер авазлар, шул исәптән [а] авазының бик ачык, казан арты-дөбъяз тибы варианты буларак сакланган.

[а] – уртача ачык*, акустик һәм артикуляцион яктан [а°] һәм [а] вариантлары арасында тора. Ул, [а] авазының башка вариантлары белән беррәттән, нигездә, себер татарлары диалектлары, пермь һәм Башкортстан территориясендә таралган татар сөйләшләрендә очрый.

Себер татарлары теле, ап-ачык кыпчак элементларына, алтай телләре билгеләренә ия булып, Идел буеннан килгән татарларның һәм Бохара үзбәкләренең тел үзенчәлекләре йогынтысында формалашкан. Көнчыгышкарак киткән саен, татар сөйләшләрендә [а] авазының иренләшүе кими бара. Шуның нәтиҗәсендә уртача ачык вариант кулланыла торган күчмә зона барлыкка килгән. Башкортстан җирлегендә, көнчыгышка киткән саен, иренләшү кимү тенденциясе күзәтелсә, Татарстанда (алабуга, чаллы, зәй һ.б. урынчылыклар) бу вариант утраучык рәвешендә генә очрый. Керәшен татарлары сөйләшләрендәге бу күренеш төрле сөйләш, диалект вәкилләре катнашы нәтиҗәсендә барлыкка килгән дип уйларга нигез бар [23: 24].

Уртача ачык әйтелә торган [а] авазы варианты пермь татарлары сөйләшендә таралган. Д.Исхаков фикеренчә, бу урында яшәгән җирле кабиләләр татарлашкан. Пермь татарлары сөйләшен җентекләп өйрәнгән Д.Рамазанова бу мәсьәләгә киң туктала. Ул тасвирлаган материаллардан аңлашылганча, сөйләш урта һәм мишәр диалектларыннан берникадәр аерыла һәм алтай, шор, хакас телләре белән берникадәр уртаклыклар күзәтелә [26: 23]. Бу билгеләр телнең барлык ярусларында да булганга, пермь татарлары сөйләше формалашуда борынгы көнчыгыш-төрки компонент катнашканлык турында фикер йөртергә урын бар. Бу компонент пермь сөйләшен берникадәр дәрәҗәдә себер татарлары сөйләшләре, башкорт теле сөйләшләре белән якынайта. Бу очракта сүз остяк // иштяк кабиләләре турында барырга мөмкин [27; 28: 43]. Шул рәвешле, пермь татарлары сөйләшендәге уртача ачык [а] авазы сөйләшне башка төрки телләр белән якынайта һәм бу көнчыгыш-төрки компонент булу белән аңлатыла.

Татар милли теленең бер үзенчәлеге булган [а] авазы вариантларының кулланылыш үзенчәлекләрен анализлаганнан соң түбәндәге гомуми нәтиҗәләргә киленде. Татар теле материалын ареаль лингвистика фәне казанышлары контекстында тикшерү тел күренешләренең килеп чыгышы һәм таралышы сәбәпләрен аңлатырга мөмкинлек бирә. [а] авазы вариантларын билгеләү татар халкын формалаштырган этник компонентларны һәм тел үсешенә йогынты ясый торган экстралингвистик факторларны ачыкларга юл ача.

Телнең иң тотрыклы ярусларыннан саналган фонетик үзенчәлекләр татар сөйләшләрен бер-берсенә каршы куйса, гомумтөрки яссылыкта бер тел системасына керә торган берәмлекләр буларак анализларга нигез бирә. Шул нисбәттән татар сөйләшләренә түбәндәге билгеләр хас: урта диалект сөйләшләренә [а] фонемасының ике варианты кулланыла (уртача иренләшкән [а°] һәм казан арты-дөбъяз (нугай тибындагы) [â]). Мишәр диалекты ачык [а] авазы белән характерлана. Себер татарлары сөйләшләренә, нигездә, уртача ачык [а*] вариант хас. Нык иренләшкән [$о^а$], локаль характерда булып, урта һәм тубыл-иртыш диалектлары кысаларында хосусый бер система булып тора. Бу вариант соңрак формалашып, татар диалект системасына килеп кергән һәм мөстәкыйль бер зона барлыкка китергән. Ә татар теленең себер диалекты сөйләшләрендә бу вариант үзәгендә үзбәк теле үзенчәлеге торган тирбәлеш зонасын барлыкка китергән. Шулай итеп, [а] авазы вариантлары татар милли теле диалектларын һәм сөйләшләрен характерлау максатыннан төп дифференциаль билгеләрнең берсе буларак кулланылырга хаклы.

Татар сөйләшләре өчен характерлы булган уртача иренләшкән [$а^о$] һәм ачык әйтелешле [а] вариантлары төп ике форманы тәшкил итә һәм төрки телләр арасында татар теленең урынын билгели. Уртача иренләшкән [$а^о$] нык иренләшкән [$о^а$] вариантына караганда киңрәк

ареалда таралып, әлеге форма кулланыла торган башка ареаллар белән чагыштырганда беренчел булган Урта Идел, Чулманның түбәнге агымы, Урал буйларына таралган сөйләшләрдә күзәтелә. Ә оренбург сөйләшенең ык, каргалы, бузулук урынчылыклары тирбәлеш зонасы барлыкка китергән. Ачык әйтелешле [а] варианты изоглоссалары шактый киң булып, татар милли теленең таралыш чикләрен һәм татар халкы формалашуда кыпчак кабиләләренең әһәмиятен күзалларга мөмкинлек бирә. Ык иренләшкән [o[a]] һәм казан арты-дөбъяз (нугай тибындагы) [â] вариантлары татар милли теле формалашуда үз эзен калдырган башка төрки телләрнең субстрат күренеше буларак аңлатыла. Бу очракта сүз нугай, фин-угор, үзбәк телләре турында бара. Ә уртача ачык [а] авазы тасвирланган вариантлардан иренләшкән һәм иренләшмәгән вариантларның катнашу чикләре күрсәткече булып тора.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар теле [а] авазы вариантлары кулланылышына нигезләнгән үзенчәлекле система тәшкил итүе, шул ук вакытта төрки телләр яссылыгында гомуми билгеләргә ия булуы белән характерлана.

Әдәбият

1. *Бородина М.А.* Развитие ареальных исследований и основные типы ареалов // Взаимодействие лингвистических ареалов. М.: Наука, 1980. 272 с.
2. *Гаджиева Н.З.* Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975. 304 с.
3. *Хисамова Ф.М.* Туган тел һәм милләт язмышы // Татарика. 2014. №1. Б. 23-35.
4. *Юсупов Ф.Ю.* Изучение татарского глагола. Казань: Татар. кн. изд-во., 1986. 288 с.
5. *Җәләй Л.* Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан, 1954. 108 б.
6. *Исхаков Ф.Г.* Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч I. Фонетика. М. 1955. С. 60-114
7. *Мәрҗани Ш.* Мөстафәд әл-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар. Казан, 1989. 126 б.
8. *Бурганова Н.Б.* Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья // Источниковедение и история тюркских языков. Казань, 1978. С. 76-95.
9. *Серебренников Б.А.* О некоторых признаках Волгокамского языкового союза // Языковые контакты в Башкирии. Уфа, 1972. С. 7-17.
10. *Грузов Л.П.* Историческая грамматика марийского языка. Йошкар-Ола, 1960. 212 с.
11. *Халиков А.Х.* Происхождение татар Поволжья и Приуралья. Казань, 1978. 160 с.
12. *Износков И.А.* Материалы для истории христианского освещения мордовцев Казанского края. М., 1885. 391 с.
13. *Матвеев Т.М.* Краткий обзор чувашских диалектов (опыт районирования) // Материалы по чувашской диалектологии, I. Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1960. 196 с.
14. *Тумашева Д.Г.* Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 295 с.
15. *Махмутова Л.Т.* Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978. 272 с.
16. *Орлов А.М.* Мещера, мещеряки, мишаре. Казань, Татар. кн изд-во, 1992.110 с.
17. *Тумашева Д.Г.* Көнбатыш Себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан, 1961. 240 б.
18. *Булатов А.Б.* Некоторые материалы о ногайско-татарских связях в прошлом // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974. 252 с.
19. *Перетяткович Г.* О роли ногайских племен в жизни Казанского ханства // Поволжье в XV-XVI веках. Очерки из истории края и его колонизация. М., 1877. 338 с.
20. *Гарипова Ф.Г.* Татарстан микротопонимнары сүзлеге. Беренче китап. Казан, 1992. 147 б.
21. *Стариков Ф.М.* Откуда взялись казаки. Оренбург, 1884 с.
22. *Витебский В.И.* Сказки, загадки, песни нагайбаков Верхнеуральского уезда Оренбургской губерни // Тр. 4-го археологического съезда России. Т. II. Казань, 1851 с.
23. *Баязитова Ф.С.* Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. М.: Наука. 1986. 248 с.
24. *Исхаков Д.М.* Этнографическое развитие нагайбаков до первой четверти XX в. // Нагайбаки. Казань, 1995. 145 с.
25. *Ахметзянов М.И.* К этнолингвистическим процессам в бассейне р. Ик (по материалам шедже-ре) // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья. Казань, ИЯЛИ КФАН СССР, 1985. 127 с.
26. *Рамазанова Д.Б.* К истории формирования говоров пермских татар. Казань, 1996. 240 с.
27. Народы Сибири. М.-Л., 1956. 1083 с.
28. *Исхаков Д.М.* Из этнической истории татар восточных районов Татарской АССР до начала XX века // К вопросу об этнической истории татарского народа. Казань, 1985. С. 36-65.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ АРЕАЛОМ ЕГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ

Мадина Рашидовна Саттарова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
m-sattarova@mail.ru.

Начиная с 1970-80-х гг. ученые-лингвисты активно исследуют распространение языковых явлений в пространственной протяженности. В трудах таких известных ученых, как Г.Ф.Благова, М.А.Бородина, Н.З.Гаджиева, А.Б.Джураев, Б.А.Серебренников, Ф.Ю.Юсупов, определены цели и задачи, перспективы ареальных изысканий на материале тюркских языков. Несмотря на то что на протяжении многих лет ведется изучение особенностей тюркских языков, распространенных на огромной территории, исследования в данном направлении не теряют своей актуальности. Важное значение имеет анализ лингвистического материала, накопленного в результате изучения говоров и диалектов тюркских языков с точки зрения ареалогии. Исследования в данном русле позволят систематизировать общие и специфические явления в изучаемом материале, создать языковую модель отдельных тюркских языков. В данной статье рассматривается одно из дифференцирующих явлений татарского языка в связи с ареалом его распространения.

Ключевые слова: татарский язык, гласные звуки, история языка, татарская диалектология, диалектологический атлас, ареальная лингвистика.